

УДК 94(477.43/44)“1908/1914”

О.М.Кравчук, Н.М.Марценюк

Подільська “Просвіта” 1908–1914 рр. у спогадах В.Приходька

У статті висвітлюється діяльність “другої” Подільської “Просвіти” 1908–1914 рр., показано її роль у розвитку українського руху регіону на основі публікації спогадів В.Приходька.

Ключові слова: “Просвіта”, В.Приходько, український рух.

Просвітницький рух на Поділлі як один з чинників розвитку українського руху в регіоні викликає жваву зацікавленість науковців. Найбільший внесок в її вивчення належить Л.В.Баженову і Г.Кучерову¹, Л.Євселевському і С.Фарині², О.Малюті³, М.Мошак⁴, О.Лисенко⁵, А.Машталіру⁶, В.Лозовому і В.Нестеренку⁷, В.Черняку⁸, О.Яцюк⁹ та іншим історикам. Проте їх праці не висвітлюють всього спектру питань історії “Просвіти” і потребують доповнення на основі залучення нових джерел. До таких належить і друга частина спогадів В.Приходька “Під сонцем Поділля”, машинопис якої зберігається в архіві Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). Спогади відбивають широкий спектр розвитку освіти і культури на Поділлі у 1907–1920 рр. Мета статті – на проаналізувати неопубліковані мемуари В.Приходька як джерело з вивчення історії “Просвіти” на Поділлі у 1908–1917 рр.

Важливість свідчень Віктора Кіндратовича Приходько (1886–1982)¹⁰ пояснюється тим, що він був безпосереднім свідком тих подій, спілкувався з безпосередніми творцями “Просвіти”, був її активним членом. Під час свого навчання в університетах Тарту (Дорпат) і Київському Св.Володимира (1907–1912 рр.) В.Приходько не поривав зв’язку з Кам’янцем і тому так добре обізнаний з історією “другої Просвіти”, як він її називає на відміну від “першої” часів 1905–1907 рр. Безпосередньо у Кам’янці-Подільському Віктор Кіндратович працював з 1912 р. і зумів винести з її роботи власні цінні спогади.

Вийшовши 1920 р. в еміграцію В.Приходько підготував свої спогади “Під сонцем Поділля”, які вийшли у Празі 1931 р. і охоплювали події 1895–1907 рр. Рукопис другої частини мемуарів був підготовлений у США наприкінці 1950–1960-х рр. Цитати зі спогадів подано зі збереженням їх мовних і стилістичних особливостей.

З 64 розділів другої частини “Під сонцем Поділля” історію “Просвіти”

розкриває розділ під назвою “ДРУГА ПОДІЛЬСЬКА “ПРОСВІТА” (1908–1917 Р.)”¹¹. Він налічує біля 12 тис. слів і є одним з найбільших у спогадах. Автор датував верхню межу цього розділу 1917 р. очевидно з прагненням підкреслити зв’язок діячів “Просвіти” з українським визвольним рухом часів революції 1917–1920 рр. У тексті розділу він неодноразово говорить, що “друга Просвіта” діяла у 1908–1914 рр.

На початку розділу про “другу” “Просвіту” В.Приходько згадує ініціативу врятувати товариство від закриття шляхом обрання нового голови людину “ближчу до керуючих губерніяльних кол. Таким підходящим чоловіком у Кам’янці був Михайло Степанович Завойко” – “багатий поміщик з Балтського повіту і земський діяч: той час він був членом Подільської Губерніяльної управи по справах земського господарства...”. У “земстві він завідував відділом народної освіти... За своїм вихованням, пан Завойко був російський інтелігент, але, оскільки він стикався з українцями і заходила розмова про українську справу, то заявляв, що вважає себе українцем і до української справи, а зокрема, до – “Просвіти” виявляв свої симпатії”¹². Однак, весною 1907 р. “Просвіту” було закрито. “...З українською справою на Поділля, і передовсім, у Кам’янці, стало тихо, тихо...”¹³. У цей час “користуючись правом вільного вступу до університетів, з Поділля виїхало до університетських міст дуже багато семинарської свідомої української молоді” (у Дорпат, Варшаву, Петербург, Казань)¹⁴. Серед них був і В.Приходько. У січні 1908 р. на канікули він приїхав у Кам’янець-Подільський і виступив ініціатором відродження товариства: “Цим своїм враженням я поділився з старшими кам’янецькими українцями, вказуючи на ненормальність положення і на необхідність відновити на Поділля українське життя. Але у відповідь на це почув лише зітхання, вказівки на тяжкі політичні умови і на недавнє закриття – “Просвіти”. Так, ці умови були тяжкі, видно також було, що закриття Товариства дуже приголомшило кам’янецьке українське громадянство, але, ...з другого боку, нам, кам’янецькій українській молоді здавалось, що не можна безконечно перебувати в стані повної пасивності і... в Кам’янці знову розпочалась акція по відкриттю чи, правильніше, по відновленню “Просвіти”.

Треба правду сказати, – старі кам’янецькі українці мали багато рації, коли вказували нам, молодим, на труднощі, майже на безнадійність справи. І, дійсно, яка рація і які підстави могли бути у адміністрації для відкриття тільки що закритого і політично скомпрометованого Товариства? Але, знов таки, треба правду сказати, і нас, молодих, якимось мало переконували і логічні міркування старших. Ми, попросту, хотіли, щоби у Кам’янці знову

постала “Просвіта”, хотіли всупереч всяким логічним міркуванням, і старше громадянство, без якого молодь нічого не могла б зробити уже навіть з формально юридичного моменту, мусіло стати до акції.

І що ж? Через три з половиною місяці, в березні 1908 року, в час повної реакції, коли всюди по Україні зачинали “Просвіти”, на Поділлі встало до життя “нове” Подільське Українське Товариство “Просвіта”. Товариство, яке проіснувало сім літ, – термін для тих часів і обставин надзвичайно довгий – і зробило за цей період величезну роботу. Яким же робом це сталося? На жаль, з тої пори минуло багато літ і за цей час забулись усі дрібні перепетії нашої боротьби за відновлення “Просвіти”. Але залишилось одне загальне враження: коли людина, а тим більше громада чогось дуже захоче, то в більшості, доб’ється свого. Так було й цим разом: йшли шляхом офіційних подань, йшли шляхом приватних впливів. Пригадую собі, секретарем “Губернського по делам об обществах и Союзах Присутствия” – себ то тої інструкції, яка закрила першу “Просвіту” і відкрила другу, був сухий заскорузлий урядовець Подгурський. Але доктор Солуха і Т.Павловський навіть і його якось потрапили переконати, що “Просвіту” треба одчинити... Із цієї всієї історії я виніс також переконання, що не завжди мають рацію люди, які, покликаючись на свій “авторитет”, свій “довід” та “реалізм”, займаються переважно лише тим, що поливають холодною водою всяку ініціативу і порив. А також, що у кожній, навіть найповажнішій інституції, разом із старшими мусить засідати й молодь: дуже часто якраз вона має рацію...

Словом, якби би то не було на Поділлі знову постала “Просвіта” і глибоке значення сього факту було в тім, що разом з нею і коло неї прокинулось українське життя у Кам’янці і по цілій губернії. На цей раз “Просвіта” жила “дуже довго”, – без малого сім років. За цей час майже цілковито виявився характер її діяльності. Крім того товариство перейшло багато людей, – активних діячів, що залишили той чи інший слід в життю Товариства. Нарешті, діяльність “Просвіти” зв’язувалась або випадково стикалась Українська акція різних інших громадських чинників (кооперація, учительство) та окремих осіб. А разом все це творило картину українського громадського політичного руху в губернії, руху – який я й хотів би, на підставі даних моєї пам’яті, по можливості зафіксувати”¹⁵.

Автор відзначив, що змін в загальній програмі та характері діяльності “Просвіти” не було і далі показав “основний так би мовити, буденний фон життя Товариства за цей період”. “Товариство юридично тереном своєї діяльності мало цілу Подільську губернію, з її поверх трьома мільйонами

населення... Товариство “Просвіта” завжди пам’ятало, що тереном його діяльності є губернія, а в ній – село, селянство і що ради них і для них воно існує. Згідно з цим, Товариство увесь час дбало про відкриття по селах губернії українських бібліотек-читалень, як легальних юридичних установ, а коли це виявилось неможливим, то перейшло просто на систему ширення книжок і заснування невеликих, так би мовити, неформальних, бібліотечок, що складались, одначе, лише з книжок, дозволених цензурою. Поруч з цим, Товариство вживало різних заходів до поширення на селі українського театру, співу і взагалі всього, що сприяло б піднесенню культурно-національного і громадсько-політичного рівня українського населення Поділля...”¹⁶.

“Друга річ, що для досягнення цієї мети, головна чи майже вся головна робота переводилася у Кам’янци, передовсім серед мійського громадянства, в тім центрі, де існувало само Товариство.

Ця діяльність Товариства у Кам’янци полягала в улаштуванні вечірок в помешканні Товариства, два рази на місяць, з читаннях рефератів, співами, музикою і танцями та в організації в місті публічних вистав, концертів та гулянок на бульварі.

Розглядаючи цю діяльність Товариства з боку, можна було б думати, що Подільська “Просвіта” є установою місцевою, мійського значення й клубного характеру і має на оці передовсім або виключно інтереси своїх громадських членів.

Отже, з боку дійсно так могло здаватись, але по суті справа стояла інакше: ця міська діяльність “Просвіти” була не метою, а передовсім засобом для діяльності на селі. Так на неї дивилися головні діячі Товариства, так воно й було в дійсності. Вечірки, вистави, концерти, гулянки давали певні прибутки. На ці прибутки Товариство наймало помешкання, утримувало бібліотеку й бібліотекаря, книгарню та рундук з книжками на базарі, канцелярію. Таким чином, на ці, місцеві, прибутки утримувалась, так би мовити, централія для цілої губернії, – централія, що мала бути реальною ознакою українського життя в губернії. Знову ж, це реальне існування інституції громадило біля неї духовно і фізично людей, які давали їй свою працю і несли посильні матеріальні пожертви. Діячі ж “Просвіти” старались, щоби наслідки цієї праці і цих матеріальних пожертв поширювались по губернії в образі бібліотек, книжок, газет, нарешті, листування...”¹⁷.

“Але, звичайно, – пише В.Приходько – було б помилкою думати, що на усю ту мійську публіку, яка бувала на просвітянських вечірках, концертах, гулянках, діячі “Просвіти” дивились виключно, як на засіб заробітків для

села. В дійсності, це було так: головним контингентом на всіх розвагах, що улаштовувала “Просвіта”, була демократична молодь, переважно сільського походження, що служила чи училась у Кам’янці. Отже, на вечірках “Просвіти” бували семінаристи, гімназисти й техніки (учні середньої технічної школи), учні земської художньо-промислової школи, учениці земської фельдшерсько-акушерської школи, і, нарешті, дрібні урядовці – переважно молодь – із різних численних губерніяльних інституцій міста Кам’янця. Молодь ця була несвідома, в кращому разі, напівсвідома і до “Просвіти” її тягло більше почуття, ніж розум. Отже цих дві-три сотні молоді, що, міняючись персонально, постійно були в сфері впливу “Просвіти”, уже самі по собі варті були спеціальної уваги Товариства, як самоціль, а не лише, як засіб заробітку.

І Товариство в своїй діяльності ці інтереси “міста” і “села” старалось гармонійно сполучити.

Правда, пригадую, – такий “порядок” чи метод праці Товариства пару раз піддавався “ревізії”, викликаючи жваві дискусії. Ах, ці дискусії, як про них тепер приємно згадати! – вони затягались далеко за північ і виходили ми з накуреної бібліотеки нашої “Просвіти” не знервовані і подратовані, як буває після зборів тепер на еміграції, а, навпаки, морально бадьорі, з свіжими думками і новими плянами!...

Так ось – кажу – цей метод праці одного разу викликав цікаву дискусію. Саме ж, один із діяльних членів “Просвіти” висловив таке міркування: Панове, чи на правильній дорозі ми стоїмо? Ми утримуємо помешкання “Просвіти”, наймаємо бібліотекаря, сторожа, – це коштує разом 2000 карбованців на рік. Далі – ми самі працюємо і багато бігаємо для того, щоби два рази на місяць урядити в – “Просвіти” вечірку чи виставу. Але я вас питаю: для кого і во ім’я чого ми все це робимо? Та ж ні для кого не секрет, що молодь, яка збирається на наші вечірки, приходять сюди, аби лише потанцювати і ніякі наші реферати про Гребінку та Шевченка їй не цікаві. А що кілька десятків людей бере книжки із нашої бібліотеки для читання, то її – цю бібліотеку – можна улаштувати десь приватно, не наймаючи помешкання, бібліотекаря, сторожа, й тому подібне. Гроші ж, що ми збираємо на цю мету з великих наших вистав, концертів та членських внесків і що йдуть на утримання помешкання й цілого апарату, я пропоную безпосередньо обернути на книжки і на розсилку їх по селах. Подумайте, 2000 карбованців – це сто двадцятирублевих великих бібліотек у наші села, це – признака, це робота! У мене просто серце болить, коли я бачу, що ці наші зароблені й зібрані гроші йдуть на помешкання, паливо та освітлен-

ня, щоби кам'янецькі “фертики” та баришні мали де вигідно і дешево потанцювати! Отже нехай собі йдуть до чиновницького клубу, а нам нічого з ними тратити час та ухилитися від своїх безпосередніх завдань.

Ось такий був критичний погляд на працю “Просвіти” і йому не можна було, на перший погляд, не признати певної рації. Дійсно, “Просвіта” тратила велику частину своїх заробітків на утримання досить дорогого, як на ті часи, помешкання і то, головним чином за для залі, яка потрібна була, власне, для улаштування в ній вечірок з танцями. Далі, за для цього ж у великій мірі існували при “Просвіті” службовці – бібліотекар і сторож. А позацим, ближчі діячі “Просвіти” витрачали масу енергії власне на те, щоби забезпечити на кожну вечірку по можливості цікаву програму. Програма ж складалась: передовсім з реферату, що мав на увазі головним чином ознайомлення слухачів з українською культурою та письменством і пробудження у них національної свідомості, далі – із української декламації, співу та музики і, нарешті, по скінченню програми, – з танців. І ось, оскільки ми, “упорядники” вечірок, головну увагу клали на реферати, оскільки нам було прикро спостерігати, що молодь їх слухає, “як за напасть” що це для них найбільш нудна “точка”, яку треба пересидіти, щоби “заслужити” на танці. Декламацію, спів та музику вони слухали вже трохи уважніше та з більшою охотою, але все одно в очах першої – ліпшої паночки ми виразно читали: ах, коли вже все це, нарешті, скінчиться й почнуться танці! Програма вечірки для них був – борщ під час обіду, який діти їдять лише із чемності, аби заслужити на солодке. Ось таке відношення молоді до вечірок багато кого із нас обурювало й викликало вищенаведені проекти. Але, знова, проекти ці були також крайністю, бо зрештою, “Просвіта” все ж не могла обійтись цілком без помешкання, наняти ж мале помешкання було ще більш не вигідно, бо без зали не можна було б улаштувати вечірок, які все ж давали певний прибуток. “Та, нарешті, – казали противники проекту, – може хоч двадцять щось із наших вечірок виносять!”. Ось, таким чином, на протязі цілого існування “Просвіти” залишався раз заведений порядок, ще попри різну роботу “Просвіти”, відбувались і ці танцювальні вечірки, що так нас не задовольняли.

Але я спинився так довго на цих вечірках не для того, щоби розповісти, як вони відбувались, а з іншої причини – більш практичного, педагогічного характеру, для науки на майбутнє. Як виявилось в дальшому, в своїм незадоволенню вечірками ми абсолютно не мали рації: життя показало, що вони, ці вечірки, блискуче виконали те завдання, яке ми на них покладали. І, дійсно, це виявив 1917 рік! Ми, старше громадянство, на початку великої

революції, просто в розпачі були: подумайте, прийшла надзвичайна пора, можливості величезної праці, а тут – нема людей, нема свідомих українців! Але минув тиждень-другий і, на своє здивування, ми почали спостерігати щось для нас несподіване: в містах, в повітах, на всіх ділянках життя, в тилу і на фронті, серед війська, всюди розкотився широкими могутніми хвилями український національний рух. Але ж хто ж його починав, хто надавав йому організаційних форм, хто скликав селянські з'їзди, впорядкував учительські курси, провадив національні полки? Коли приглядаємося, прислухаємося – а це ж наші просвітянські “танцюристи”, колись молоденькі хлопчачки, а тепер юнаки й дорослі люди, повні свідомости, енергії і посвяти! Що ж виявляється? Виявляється, що свідомість їм дала “Просвіта” і вся “психологія” їх формувалась в “Просвіті”, – при чім все це вони дістали, власне, на вечірках “Просвіти”. Одначе, не треба думати, що це їм дали факти й цифри з рефератів і уступи з деклямацій – ні, їх виховала просто загальна атмосфера “Просвіти”, атмосфера вечірок – те неясне й невловиме, що складається у молоді з обривків фраз, музики та співу, товариських зустрічей і глибоко, на все життя, западає в душу. Потвердилася стара істина, що патріотизму не вчать, його вдихають з повітрям, набираються з шелестом листя, запалюються піснею з гір! І коли я тепер часом читаю дописи з наших галицьких і волинських “Просвіт”, з жалями на молодь, що вона “збирається в “Просвіті”, аби лише потанцювати”, то я не журюся: все буде гаразд!”¹⁸.

Як відзначив В.Приходько, “щоби дістатися на село, все ж треба було йти “через місто”, передовсім через ту молодь, що училась в місті, але для практичної діяльності мусіла вертатись на село (священики, учителі, земські фельдшері і т. д.). З другого боку, “Просвіта” – ж рішуче не мала нічого проти української культурно-національної і освітньої роботи серед мійських обивателів та інтелігенції, – навпаки, нас дуже обходило, щоби того чи іншого інтелігентного “общероса” чи того ж “малороса” поволі зробити свідомим національно і в дальнішому мати з нього “готового” українського інтелігента. Тому наші просвітяни з великим зацікавленням слідкували за процесом поступового наближення до “Просвіти” якого небудь чергового неопіта українства, – особливо, коли це була інтелігентна людина – і серед нас велика була радість, коли такого чоловіка ми остаточно могли уважати “своїм” і з тріумфом поповнити ріденькі шерехи українських робітників новою силою. Цих неопітів ми шукали у всіх сферах – серед учителів середніх і народних шкіл, серед кооператорів, серед нижчих і вищих урядовців кам'янецьких установ, серед духовенства. Майже кожен просвітянин

мав серед своїх знайомих кількох таких “об’єктів”, які під оглядом інтелектуальним були більш-менш цікаві і коло яких “варто” було працювати. Праця ж полягала в тому, що кожен просвітянин для “свого об’єкту” брав з “Просвіти” відповідну літературу, давав читати свою українську газету, потім, обережно, передплачував для нього на місяць – другий “Раду” і помаленьку “затягав” у “Просвіту” на вечірки. При цім увесь час кожний з нас ділився з іншими колегами своїми “радістями й горестями” з приводу успіхів своїх “вихованців” та виглядали на те чи будуть з них “люди”.

В дальнішому, головніші діячі “Просвіти”, відповідно до того, де вони мали службу й з ким більше стикались по своїй праці й професії, просто поділили між собою “сфери впливу” і уже опікувались певними категоріями людей. Так, одні працювали головним чином серед учительства, другі серед кооператорів, ще інші серед своїх пацієнтів і так далі. Вся ж праця подільської “Просвіти” в цілому була дуже різноманітною, змістовною і тому дуже цікавою. І справді: об’єктом своєї роботи “Просвіта” мала село і місто, і в першому й другому – людей різного звання, стану й професії. Сама праця також була різного характеру і йшла в різних напрямках: тут була й робота просвітньо-організаційна, і кабінетно-наукова (читання та складання рефератів) і музична, театральна, мистецька і видавнича та агітаційна. Правда, як я уже зазначив раніш, розсяг самої праці був невеликий, проводилась вона під постійним доглядом і з постійними перешкодами з боку адміністрації, – нас цей масштаб праці не задовольняв і ми прагнули всяко його поширити і поглибити, але, тепер, оглядаючись назад через десятки літ, треба все ж признати, що робота робилась не мала, а коли взяти на увагу наслідки її, то, безумовно, за всією тою працею в історії нашого національного руху на Україні треба признати надзвичайне значення...”¹⁹.

Далі В.Приходько охарактеризував провідних діячів “другої Просвіти”. При цьому, автор спогадів підкреслив, що не буде торкатися тих діячів організації, які діяли і в “першій” і в “другій” “Просвітах”, оскільки про них докладно розказано ним в першій частині його мемуарів. Підкреслено, що “...нервом” “другої” Подільської “Просвіти”, і не тільки – “Просвіти”, а й цілого українського життя на Поділлі був у той період видатний український патріот – подолянин Василь Андрієвич Сочинський...”²⁰.

Василь Сочинський – із селянської родини. Народився в с.Кужелівці, Ушицького повіту, на Поділлі і переходив типовий шлях селянської дитини, яку незаможні батьки стараються “вивести в люди”. Отже, спочатку – Кужелівська народна школа, далі – “Ново-Ушицькоє – Гродкоє Учили-

ше”, далі “Миньковецкое Волостное Правленіє” і, нарешті, “Камянец-Подольское Отделение Крестьянского Поземельного Банка”. У свої двадцять літ В.А.Сочинський – урядовець цього банку на 30 карбованців місячних, – кар’єра для селянського хлопця з освітою городської школи, – блискачка. Напереді ж спокійне чиновницьке життя, – “государственная служба” з підвищеннями і з скромним, але вистарчаючим утриманням... Для багатьох колег Сочинського це був ідеальний життєвий шлях, з якого вони нізяку ціну не звертали, але це не була дорога для Сочинського. Він попадає до міста і тут в сприятливих умовах, широко розгортається його надзвичайно обдарована натура. Сочинський – високоздібна людина, в парі з цим йде його виключна цікавість, бажання пізнати життя у всіх його проявах. І Сочинський швидко поповнює свою освіту і свої знання вичерпною кількістю прочитаних книжок. В цім процесі він натрапляє на українське питання: але тут до розуму прилучається почуття, стихія – і дальніший життєвий шлях Сочинського вирішається: Сочинський стає свідомим, переконаним, але мало того – ентузіастичним, захопленим лицарем української ідеї... Євген Чикаленко у своїх спогадах писав про людей з “українською бацилою” – типовим представником цього роду безумовно був В.А.Сочинський. Українська справа була його – *idée fixe*, його “хворобою” – про неї він думав коли вставав рано, вона йому заважала працювати в канцелярії, цій справі він з насолодою віддавався в кожную вільну годину, з нею засипляв. Але це не була одна докучлива “щирість” чи нудне ниття з приводу “бідної неньки України”, – ні, Сочинський – здібний, начитаний, у нього надзвичайна спостережливість, ясний розум і його міркування про українську справу цікаві, оригінальні, свіжі. У нього завжди нові ідеї, нові пляни, нові “фантазії”. Сочинський – завжди цікавий, він цікавіший, ніж десяток універсантів до купи, ... але ... він не вірить в себе: що може знати він, людина без освіти і чи личить йому сунутись десь “між панів” і високо вчених. Зрештою, він таки “сунеться”, бо цікавість до справи бере своє, він має цікаві ідеї, але, ... “звичайно”, хіба то він має робити ту роботу, вести перед – Боже борони! – на то є “достойніші”, розумніші люде. І от ця хіба в часі будування української держави усуває Сочинського од усіх важливих широко-національних справ. Коло цих справ часто безпомічно тупцяють обмежені нездари, Сочинський невимовно хвилюється, але ближче не підходить – мовляв: для того є другі, здатніші. Чи ж треба говорити, що, потрапивши на конкретну українську справу, Сочинський віддається їй цілою своєю істотою. Цією конкретною справою у ті початкові часи – була Подільська “Просвіта”. Від того часу, – приблизно від початку 1908 року і до

кінця “другої” “Просвіти” в 1914 році – В.А.Сочинський – секретар Товариства, член правління, рядовий член, але завжди і постійно душа і нерв Подільської “Просвіти”, а з нею й цілого подільського українського життя.

Сочинський – довголітній секретар “Просвіти” і, треба правду сказати, – на перший погляд, препоганий секретар. А ну, подивіться у нього по шуфлядах, по шафах, – там всі папери без ладу! Ану знайдіть у шафі біжуче листування! Нічого подібного: усе воно у нього по кишенях – з правого боку, з лівого боку, в піджаку новім, в піджаку старім, тільки не там де мусить бути. Здавалось би – розпачливий стан! Але у секретаря Подільської “Просвіти” – колосальна пам’ять – і тому, при великім безпорядку, у нього все в ідеальному порядку! Він все прекрасно пам’ятає – не треба йому ні регістратури, ні вступаючих, ні виходящих. Щоб пак, він, що знає всіх свідомих українців по цілій Україні, а тим більше на Поділлі, він, що хапається за кожную українську справу, за кожний лист в українській справі – щось би забув чи опустив! Це абсолютно виключена річ! Друге діло, що він особисто дуже не любить писати і таки допроситься, що більшого листа йому складе Никифір Яковлевич Григорійів, а менші понаписують з його наказу “Іван та Михалко” (Іван Андрієвич та Михайло Андрієвич Сочинські – молодші брати В.А., нині покійні). Але від часу до часу і на Сочинського “нападає хвиля” – він сідає до столу і тоді у всі кутки Поділля летять листи, листівки, статути, книжки. Це вже пише Сочинський з власної ініціативи. Але куди він пише? До кого звертається? Отже тут доводиться сказати, що у цього чоловіка була колосальна інтуїція. Надзвичайне захоплення українською справою зробило те, що у Сочинського в цім відношенні виробився особливо загострений “нюх”. Він відчував українця чи українську справу “заочно” і на сотні кілометрів. Досить було для Сочинського якихось невиразних чуток, що, напр., у такого – то учителя бачили на столі “Байки” Глібова або там а там відбувалися українські вистави, як Сочинський зараз собі щось зміркує, “ кине гачок” і, дійсно, “виловить” десь із нетрів глибокої провінції стихійного українця, якому власне, тільки й бракувало маленького дотику зовні, щоби стати свідомим національно. І ось такої роботи В.А.Сочинський, як секретар Товариства, зробив дуже багато. Я навіть думав собі часом, що коли б хтось учинив на Поділлі якийсь грандіозний трус, то витрусив би якраз масу листівок Сочинського, розкиданих по найрізніших закутках губернії. Правда, за ці листівки ні Сочинському, ні тим, до кого він писав, нічого не було б, бо Сочинський ніколи не писав чогось “протизаконного”. І не тому, що боявся “підвести” себе чи “Просвіту” чи адресатів, а виключно з тої причини, що за своїм

переконанням і по своєму цілому складу, він був передовсім націоналіст і культурник. Націоналіст – в розумінню гарячого призиву українських мас, що спали міцним сном, до національного пробудження, культурник, – як діяч, котрий ясно бачив, що тільки через школу, книжку, позашкільну освіту, кооперацію – взагалі через культуру – народ наш дійде до повної національної свідомості. А перейшовши цю стадію, він, натурально, вирішить і всі свої справи політичні і соціальні. Тому, Сочинський, стоячи за радикальне розв'язання, соціальних питань, зокрема аграрного, був разом з тим великим ворогом демагогії і фрази. Йому, як людині чутливій й розумній, були органічно противні ті різні, найчастіше пустопорожні, добродії, що задля ради демагогії “роздирали пащеку”, як висловлювався Сочинський, і кричали про “галодніє маси”. За те ж усе, що торкалося інших засобів пробудження в народі національної свідомості, викликало у Сочинського великий інтерес і пильну увагу. Натяк на можливість впровадження української мови до школи, нагода для пропаганди серед учительства на літніх курсах, український дух в Подільській кооперації, можливість українського видавництва – на все це він гостро реагував, часто перший вбачаючи та вказуючи на ті чи інші можливості. Через те Сочинського “всюди було повно”, він завжди був на “передових позиціях”, він перший звертав увагу на якусь роботу, він перший підіймав тривогу, коли українській справі – загальній чи нашій, просвітянській, – загрозувала якась небезпека. Правда, робити саму роботу, захищати ті чи інші позиції мусить, по думці Сочинського, Х чи У, бо він щиро уважає, що сам він, звичайно, “до того не здатний”. Але перший заколотить справу, “наробить гвалту”, “підніме на ноги”, розуміється, ніхто інший, як Сочинський. Тому всіх, хто мав хоч якесь відношення до української справи на Поділлі, неодмінно знали Сочинського і, навпаки, Сочинський знав усіх свідомих українців. Він був однаково відомий і свій чоловік у всіх колах – в учительських, коперативних, серед урядовців і поміж середньошкільної молоді, всюди вносячи із собою щось живе і цікаве...”²¹.

“Отже, Сочинський майже увесь час ніс на собі секретарські обов'язки. Але одночасно він виступав і у ролі бібліотекаря та продавця книжок. Однак, коли на цьому тижні є якась просвітянська вистава чи гулянка, чи вечірка, то, звичайно, Сочинський – і передовсім він – має сотню обов'язків: він мусить замовити театральну залу чи бульвар для гулянки, він має здати до друку афіші і прокоректувати їх, Сочинський запросить контрабаса для квартету, Василь Андрієвич поїде перепрошувати Х, що надула губки і не хоче співати, а ще ж треба перебалакати з брандмейстером по-

жарної команди, щоби поляли водою бульвар перед гулянкою! І бували дні, коли Сочинський вихрем літає до Кам'янця зраня й до вечера і тільки дивуєшся, бувало як йому терплять оці прогулки в “Крест'янському Банку” і не проженуть зі служби...

Одначе, помилкою було б думати, що Сочинського цікавлять лише біжучі технічні справи Подільської “Просвіти” й тільки їм він присвячує свій час. Далеко не так: поруч з дрібною роботою для “Просвіти”, він не спускає з очей цілої української справи взагалі, – його цікавість загальна політика, українська література, наука, видавничий рух, мистецтво, – він мусить бути в курсі всього, він все жадібно хапає, на все реагує. – А чи бачили оповідання в сьогоднішній “Раді” – з’явився якийсь новий письменник, а чи знаєте, що буде виходити нова українська газета, а, правда, цікава полеміка між Х та У? І т. д. і т. д....”²².

Взагалі ж, згадуючи про В.А.Сочинського, як про українського діяча, не можна оминати одної характерної риси, що особливо виділялась у нього серед інших, а саме – це замилювання до української книжки. Воно, правда, й зрозуміло: кожна нова українська книжка в ті старі, дореволюційні, часи була, властиво, єдиною ознакою, єдиним проявом українського життя. Тому тоді, власне, всі українці просто з побожністю зустрічали вихід у світ кожної нової книжки і, з другого боку, кожний активний український громадянин чи гурток таких громадян неодмінно плянували якесь видавництво – чи то белетристики української чи наукових книжок чи популярних. Що ж до Сочинського, то справа видання українських книжок була завжди для нього наймилішою справою. Оскільки не для цього були потрібні гроші, а їх у Сочинського та у мене не було, то він потішав себе бодай розмовами – фантазіями про те, які твори і як би він їх видав, коли б мав гроші. Одначе, з часом, з розмов-фантазій дещо почало формуватися реальне. Сочинський таки “нашкрібав” трохи грошей, притягнув паї ще у кількох кам'янецьких українців і в 1908 році з радістю сповістив мене у Дорпат, де я вчився, що ми таки будемо мати на Поділля видавництво, – тільки ось, як його назвати. Я спроектував назву “Дністер” – нашої подільської річки, – Сочинський її апробував і з 1908 року у Кам'янці на Поділля почало функціонувати українське видавництво “Дністер” – наша з Сочинським мрія і улюблена його дитина. Першим номером цього видавництва вийшли твори нашого Подільського поета Степана Руданського. Наклад мав успіх, бо Руданського українські читачі любили і за ним питали, а наклад видавництва “Вік” до того часу розійшовся. За Руданським пішли книжечки по кооперації, зокрема, з-під пера подільського кооператора

І.А.Волошиновського, мовою й стилем якого ми захоплювались, а далі й кілька інших. Видавництво функціонувало до війни 1914 року, з початком якої мусіло припинитись. грошей у “Дністрі”, як я зазначив було мало, тому й особливо широкої акції розвинути не можна було, але треба було бачити В.А.Сочинського при цій роботі: він смакував її, – вже самий процес роботи давав йому надзвичайне задоволення: а скільки то можна поговорити з приводу видавництва, які пляни можна будувати і то ж не фантастичні а реальні, бо ж видавництво мусить давати щось найкращого! А скільки замороки з приводу технічної сторони діла! Одначе, це тільки так говорилося: “заморока”. В даному разі Сочинському абсолютно не можна було вірити: це для нього була не “заморока”, а “веселі клопоти”. Подумайте, – треба знайти добру друкарню, треба виписати до її шрифтів літери “і” та “є”. А далі? Який взяти папер: чи глазірований чи простий? Тепер формат: чи вісімка чи шіснадцятка. І як його все скомбінувати, щоб справа вийшла практично та дешево. І В.А. немилосердно тягав мене із собою по дрібних і більших Кам’янецьких жидівських друкарнях-нічваках, щоби усе це з’ясувати. Але признаюся: і я також мав пристрасть до цих справ і тому даремно нарікав на В.А. Боже, в яких друкарнях ми не бували: і у Вайнбаума, і в Ландвігера, і в Дунаєвського і в Троїцькім Братстві. І як ми всі їм, бувало, накрутимо голову, поки на чімсь спинимось... Але ж зате В.А. став прекрасним фаховцем у видавничій справі: він у подробицях вивчив усю техніку друкарень і видавництв, а вичерпне знайомство з усіма галузями української літератури і потребами українського життя та ринку давали йому широкий погляд на цілу справу. Усе ж завершувала надзвичайна любов, просто пристрасть до української книжки. В.А.Сочинський був видавцем – “милостью Божою”, тільки не було нагоди приложити йому до цієї справи у великому розсягу...”. У 1918 р., як підкреслює автор, В.Сочинський очолив видавничий відділ Подільської губернської народної управи і повністю реалізував потенціал, закладений передреволюційною діяльністю в “Просвіті”. Видання українських книг використовували на забезпечення шкіл навіть представники радянської влади, приписуючи собі заслугу їх видання²³.

“Одначе, звичайно, життя такої організації, як Подільська “Просвіта”, потребувало праці не одної людини, хоч би й такої обдарованої і ентузіастичної, як В.А.Сочинський. Треба сказати навіть більше: праця таких “безпокояних” людей, як Сочинський, що всюди “мішаються”, розпочинають відразу двадцять справ та розкидаються, неодмінно потребує ще праці інших людей, котрі, власне, менше хвилюються, спокійніше пра-

цюють і часто як раз мовчазно доводять до пуття ті справи, серед яких, остаточно заплутавшись та витираючи піт з чола, безпомічно сидить “ініціатор”. Таким, власне, спасенним “доповненням” Сочинського у Подільській “Просвіті” був відомий широкому громадянству український діяч Никифор Яковлевич Григорійв...”²⁴.

“Н.Я.Григорійв, – за своїм походженням не подолянин, а з Київської губернії, на Поділля ж він уперше з’явився приблизно в 1908 році, приїхавши у Кам’янець, як новопризначений учитель місцевого “городського училища”. Це був молодий чоловік, літ 25, але на вигляд поважний, а по вдачі – лагідний і спокійний. Приїхав він у Кам’янець людиною цілком свідомою національно і зараз же нав’язав стосунки з “Просвітою” і просвітjanами. З цього моменту і до останнього дня перебування в Кам’янці, Н.Я.Григорійв стає неодмінним членом Подільської “Просвіти”. Але мало того, – він і всю свою діяльність тісно зв’язує з життям Подільської “Просвіти” й українським рухом на Поділля, до того тісно, що й сам себе вважає подолянином й ми всі уважали його за такого. І, справді, в особі Григорійва Подільська “Просвіта” й Поділля придбали діяча, який безумовно залишив значний слід в історії українського руху в цім краю. Що ж торкається спеціально життя “другої” Подільської “Просвіти”, то, оглядаючись назад, я бачу, власне, дві основних постаті, що несли на собі увесь тягар семилітнього повсякденного буденного існування “Просвіти”. Це Василь Сочинський і Никифір Григорійв. Були вони люди досить різні, але захоплення одною ідеєю, праця коло спільної конкретної справи робили те, що ці різні характери не тільки не перешкоджали один другому, а, навпаки, часто один другого доповнювали. Хоч – іноді й досить часто – “доповнення” було досить оригінальне й “несправедливе”, а саме – один ініціював, а другий робив. І це не тому, що один говорив те, чого другий не знав, а перший не міг зробити того, що робив другий. Просто – все було наслідком характерів. Сочинський – людина експансивна, непосидюча, нервова: часом з якоюсь справою він буде носитись тижнями – всім говорити, доводити, стягати людей на засідання й топааодібно, а по суті справа вимагає лише того, щоб сісти спокійненько до стола на пів години – годину, й написати листа, чи кореспонденцію до газети чи якусь відозву. Отже Григорійв – не балакає, не бігає, не турбує людей, а сяде й напише. Боже, як цей чоловік не любив писати! – Що? Треба піти по українській справі з Нового Плану на Рускі Фільварки, на Підзамче, за 3–5 верстов у болото, в дощ? – Сочинський до ваших послуг, особливо коли ще підчепить собі компаньйона, з яким дорогою можна побалакати про українську справу.

Але, ради Бога, не садіть його писати. Ви може гадаєте що він не уміє писати? – Нічого подібного, – прекрасний літературний стиль, – наслідок маси перечитаних книжок! Але не подумайте про це спитати самого В. А. Він? Писати? – Та Бог з вами, хто це вам сказав? І це цілком широ. І на цім пункті справа стояла так, що, здавалось, як би Господь не послав “Просвіти” Григорієва, то Сочинський пропав би... А, між тим, в “Просвіти” писанини було не мало: – передовсім що два тижні вечірка, яка починається рефератом – і треба той реферат написати. Засідала рада “Просвіти” й ухвалила написати: губернаторові у пояснення в справі яко би “неблагонадійності” Товариства, до Київа привітання з приводу ювілею того чи іншого діяча, до газети замітку про українську виставу... І все це переважно й головним чином виконував член Правління Товариства Н.Я.Григорієв”²⁵.

Він, за спогадами В.Приходька, “Умів працювати уперто і систематично”, залишив “довгий ряд його праць історичних, педагогічних, з державного права, про низку підручників, брошур, статей в журналах та газетах, що написав цей чоловік. При чім написав, не як вільний учений чи письменник, розпоряджаючи цілком то собою, а як людина служби й заробітку, що могла уділити такій праці лише вільний час. На фоні сотень і тисяч наших українців, що роками “збираються” щось написати чи зробити, Григорієв безумовно відрадним явищем. І ось треба сказати, що коли Подільська “Просвіта” немало зробила для української справи, то дякуючи в дуже великій мірі тому дорогоцінному умінно Григорієва працювати. Працювати, наполегливо, а, крім цього, ще й на самих різноманітних “фронтах”! Отже, напр., може видатись дивним і кумедним, але не дуже рідко бувало так, що Григорієв один “вивозив” на собі цілу просвітянську вечірку. Себ то – він мусів скласти і виголосити реферата, далі – коли хтось виступив з деклямацією, то це, значить, його навчив Григорієв, котрий оце зараз сховався за декорацією (оскільки на це дозволяє його комплекція!) і суфлірує, точка кuartет – і Григорієв грає на скрипці, четвертий пункт – хор і Григорієв диригує – і так аж до самого кінця “вечірки”, до двох годин ночі, коли ще треба віддати сторожу Саві остаточні розпорядження і розібратись, хто у кого із публіки перемінив кальоші. За те на другий день за усю працю Н.Я.Григорієва – урядовця “Міністерства Народного Просвіщення” – ждала “велика нагорода”, а саме – надзвичайно “приємна” розмова з директором “народних учілиць” Зіновієм Моралевичем, “землячком” і ренегатом, що будував свою кар’єру головним чином на “іскорененієм українства” серед учительства Подільської губернії і робив цю роботу старанно і сумлінно! Але треба працю скоротити: оскільки один старанно і

сумлінно “искоренял”, остільки другий так само старанно “насаждал”.

І, справді, у кожного з ближчих й видатніших діячів Подільської “Просвіти”, помимо його загальної праці в товаристві, була ще окрема спеціальність, відповідно до його професії, стосунків з людьми і подібне. Отже такою “окремою спеціальністю” у Григорієва була праця з учительством, праця, якою він також не мало прислужився для ширення української ідеї на Поділлі. Ця “спеціальність” логічно впливала із професії Григорієв: він сам був учителем, а тому йому було легше і зручніше, ніж комусь іншому, знайти спільну мову з цими людьми. Але, позацим, Григорієв і на своїй службі мав перед собою безпосереднє поле діяльності, а саме – при Кам’янецькому “Городськом Училище”, де викладав Н.Я., було засновано педагогічні курси для підготовки скінчивши городську школу до учительської діяльності на селі. На цих курсах Н.Я. читав історію й ще якісь дисципліни, при чім, нам, українцям, було відомо, що Н.Я. провадив там роботу, яка цілком відповідала цілям і намірам російського правительства й директора Моралевича: з цих педагогічних курсів здебільшого виходили переконані молоді українці.

Але ж на цій робота серед учительства не кінчалася. Учителства на Поділлі було дуже багато, – до трьох тисяч людей. Це був елемент, повернення якого до українства “Просвіта” вважала особливо бажаним і цінним і тому учительству уділялась особлива увага. І, дійсно, сільському учительству на Поділлі належить окрема і почесна роля в українській справі”²⁶.

Одним з тих людей, “працею яких держалась Подільська “Просвіта” “окреме місце належить лікарєві Олексі Федоровичу Білоусову. О.Ф. Білоусов – характерна запорозька постать, з вусами долу, з’явився він у Кам’янці приблизно в 1907–08 роках. З’явився в офіційному ранзі досить високого урядовця-помічника Подільського губерніяльного лікарського інспектора, але, на диво всім, своєю поведінкою і своїм зовнішнім виглядом не нагадував бюрократа. Передовсім – ця характерна зовнішність: кремезний чолов’яга, переважно без бриля, голова опущена долу, довгі українська вуса і незмінна біла коротенька “тужурка”. В цій тужурці Білоус з’являвся усюди, до губернатора Ейлера включно, до якого, як переказували, попавши раз під сердиту руку, дістав доброго прочухана. Але це, як ми спостерігали, на Білоусова не впливало: через три-чотири роки ми, просвітяни, з жалем проважали Олексу Федоровича на нове місце служби, здається, до Смоленська, але він все ж залишався у своїй незмінній білій “тужурці”...

Олекса Білоусов належав до категорії людей, з якими легко і приємно мати діло. Це був чоловік щирого серця і шляхетної вдачі, по яких залишається ясний спогад. Коли і під якими впливами Олекса Федорович став національно свідомим – я не знаю, так само не знаю – хто перший увів його до “Просвіти”. Але сталося так, що, швидко по приїзді до Кам’яця, О.Ф.Білоусов увійшов у “Просвіту”, був обраний до складу управління і на протязі трьох-чотирьох літ незмінно виступав, як активний член Товариства. О.Ф. не любив говорити і на засіданнях переважно мовчав, але за те од роботи ніколи не одмовлявся. Роботу ж Білоусову, зважаючи на його досить високе службове становище, накидали дуже неприємну: їхати до губернатора разом з К.Г.Солухою і слухати од начальства “*pater noster*” з приводу “неблагонадійності” Товариства, випросити у поліцеймейстера дозвіл на улаштування концерту чи гулянки, перебалакати з тим чи іншим впливовим чоловіком, на яким “залежало” в “Просвіті” і тому подібне. І Олекса Федорович всюди йшов, все робив, незалежно од того, чи це було йому приємно чи ні. Особливо ж героїчно він супроводив завжди Голову Товариства К.Г.Солуху, коли останнього “запрошували” до губернатора в справах Товариства. В таких випадках мало хто з членів Правління мав охоту показуватися на очі начальству, деколи це було просто небезпечно, з огляду на службове становище і лише Олекса Федорович, як вірний лицар, не зраджував Товарища (К.Г.Солуху) і “підбадьорював” його в часі небезпеки...”²⁷.

Сере жінок – учасників діяльності Подільської “Просвіти” перше місце В.Приходько відводив Олімпіаді Михайлівні Пащенко: “О.М.Пащенко – донька народного вчителя на Поділлі, але учителя не звичайного, а старого – “народника”, революціонера, ідейного робітника. Од нього, – треба думати – О.М. й почерпнула на ціле життя високу ідейність, відданість громадській роботі і ентузіазм. З постаттю О.М.Пащенко ми, кам’янецькі українці, уперше познайомились приблизно у 1905–6 році, коли вона, молодістю сестрою-жалібницею, повернувшись з далекої Манджурії, де точилась російсько-японська війна, виступила у Кам’янецькому театрі зі своїми спогадами про цю війну, спогадами сестри-жалібниці. Молодечий ідеалізм, бажання допомогти страждучому повели О.М.Пащенко на поля Манджурії. Там вона бачила страхіття війни, війни легковажно розпочатої, в якій гинув ні в чім неповинний народ – і ті яскраві картини тільки що пережитого О.М. передавала своїм слухачам в формі майстерно написаних нарисів, що тоді ж були надруковані в поважнім грубім російськім місячнику. Але в той час О.М. була ще “общероскою” і з українською справою

не була знайома. Та тоді ще цієї справи в Кам'янці, можна сказати, і не існувало взагалі. Але з 1906 року повстає тут "Просвіта" – і, коли не помиляюсь, уже з цього часу О.М. починає цікавитись нею. Правда, у нас було таке враження, що спершу п.Пашенко зацікавилась "Просвітою", як громадською інституцією взагалі, але, далі, ми бачили, що О.М. все ближче й глибше входить в круг суто національних українських інтересів, поки цей процес не закінчився повною й глибокою національною свідомістю. Оскільки ж О.М. від природи і по вдачі своїй була передовсім громадською людиною, то Подільська "Просвіта" в особі О.М. придбала ширу, енергійну й активну діячку, яка не покидала "Просвіти" уже до самого кінця її існування. В "Просвіті" О.М. виконувала різну організаційну працю, як рядовий член, а потім як член Правління, але "коронною роллю". О.М. були виступи з рефератами на вечірках "Просвіти". У О.М. мелодійний голос, чиста дикція й художнє чуття – і слухати її було завжди приємно – однаково, чи у великому Пушкінському (а тепер Шевченківському) Народному Домі, чи у невеликій залі "Просвіти".

Треба зазначити, що О.М. не обмежувала своєї діяльності лише "Просвітою", – вона була учителькою однієї із мійських шкіл Кам'янця, а один час працювала, як співробітниця в міській управі. І ту і там О.М. вносила в працю багато запалу і чисто громадського підходу до діла. Але й по за цим О.М. мала завжди багато всякої роботи: то вона збирала пожертви для політичних в'язнів, то кимсь опікувалась, то когось рятувала.

Не дивно після цього, що О.М.Пашенко знав увесь Кам'янець повіт, хоч і не всі ставились до неї однаково – одні приязно і повагою, а інші – вороже – критично: все не могли погодитись з тим, що жінка може бути громадським діячем. За те революція 1917 року принесла О.М. повне признание: її обрали в усі комітети, до міської управи, а згодом О.М. стала господарем цілого повіту: її було обрано головою Кам'янецької Повітової (Земської) Управи. При чім треба зазначити, що це не було якесь випадкове обрання з боку якогось випадкового революційного збіговиська. Це була воля ново обраних земських гласних, представників Кам'янецького повіту і то переважно селян – доказ нашим жінкам-скептикам, що шлях громадської праці для них зовсім не закрито... Не треба говорити, що за час революції й української влади О.М. довелося виконати силу самої різноманітної роботи, як зазнати рівно ж і багато прикростей, – особливо ж за большевиків.

Однак не зважаючи на велику силу невідкладної і обов'язкової праці, О.М. потрапила виявити в цей гарячий час ініціативу й акцію ще в одній справі, яка являється ніби вінцем її громадської роботи у Кам'янці й на

Поділлю: це акція в справі заснування в Кам'янці високої української школи – Державного Українського Університету. О.М.Пашенко перевела ідею, а потім акцію по заснуванню в Кам'янці університету через три організації, що цю справу започаткувала, а саме – через “Просвіту”, як член правління, через Повітову Земську Управу, як голова її і, нарешті, через міську Думу, як гласний Думи. Як відомо, ціла ця акція завершилась повним успіхом: у Кам'янці повстав Український Державний Університет”²⁸.

Зазначені особливості “найближче стояли до справ Товариства, систематично працювали біля нього і при чім працювали не уривками, а більш-менш постійно, на протязі усього часу існування – “Просвіти”, мешкаючи в місці осідку Товариства, в Кам'янці Подільському. Це та група людей, провідців Товариства, працею і стараннями яких Товариство існувало і виявляло свою діяльність, це та група, нарешті, на яку здебільшого упала моральна і юридична відповідальність за Товариство і його роботу.

Врешті решт, навіть кожна найбільша організація держиться працею такого невеликого гуртка людей, які тою організацією керують і ведуть в ній усі справи”²⁹.

Водночас, зазначає автор, “це не значить, що тільки ці люди-керівники – ведуть усю працю в організації. Ні, поруч з ними працює ціла низка людей – членів, а часто й членів, що віданні організації не менш, ніж її керівники. Різниця між першими й останніми лише в тому, що, в той час, як одні члени (керівники) ведуть працю в організації систематично, на протязі довгого часу, міцно зв'язуючи своє життя з діяльністю і долею організації, другі працюють лише спорадично або виконують лише окремі функції, не торкаючись роботи в цілому, або, нарешті, ніякої роботи не виконують, підтримуючи з організацією лише формальний і моральний зв'язок.

Отже, звичайно, те саме мало місце і в життю Подільської “Просвіти”: поруч з членами товариства й членами правління – “Просвіти”, які давали провід товариству і систематично виконували усю роботу і працею яких товариство трималося, в Подільській “Просвіт” було дуже багато членів, що підтримували з товариством лише формальний і моральний, або лише моральний зв'язок, не беручи в роботі товариства жодної участі, а було не мало й таких, що провадили фактичну працю в товаристві, виконували найчастіше окремі функції і доручення.

Розуміється, це не означає, що всі такі члени товариства були українцями “другого сорту”, меншими патріотами й громадянами, – це часто було наслідком яких небудь особливих обставин: так, напр., одні з членів товариства нічого не могли робити для нього, бо дуже були обтяжені службою,

другі жили на провінції, у селі, і там провадили національну роботу самостійно, без зв'язку з “Просвітою”, інші, нарешті, виконували в товаристві лише такі функції, для яких вони вважали себе здібними або для виконання яких їм вистачало часу.

Однак, й така спорадична праця окремих членів у своїй сумі давала для товариства й для цілого українського руху на Поділля дуже багато і працю цих членів “Просвіти”, як і їх самих, не можна поминути мовчачою.

Отже серед таких членів “Просвіти” треба згадати передовсім людину, добре відому старому Кам'янцю, а саме – Модеста Івановича Филипського. Филипський довгий час служив учителем в мійських школах у Кам'янці. Я ж познайомився з ним в той період, коли він мав досить відповідальну посаду – Секретаря Подільського Губерніяльного Акцизного Управління. Кар'єра, здавалося би, досить дивна і непослідовна для педагога, однак, причиною такого кроку були, звичайно, не моменти ідеологічного характеру, а матеріальна необхідність: у Филипського була велика родина і він мусів покинути учительство ради більш забезпеченої посади. Не зважаючи на цю службу, М.І.Филипського все ж знали і цінили у Кам'янці передовсім як педагога. І, дійсно, він був видатним педагогом. Але, крім того, Филипський був взагалі високо інтелігентною і культурною людиною, а його улюбленим заняттям була література. Все це разом ставило М.І.Филипського в шерехи передової інтелігенції міста Кам'янця і ім'я Филипського можна було завжди почути у зв'язку з різними культурними заходами, як народні читання, народний університет і т. п. А все це були заходи общеруської інтелігенції і про Филипського, як українця, я не чув. Однак, із заснуванням “Просвіти” у Кам'янці, серед членів товариства з'явилося і його прізвище. Як я розумію, це ще не означало, що Филипський став свідомим українцем – він таки в той час не був, – але це уже був перший крок по шляху до свідомості.

В загальній праці “Просвіти” М.І.Филипський участі не брав, – цьому стояли на перешкоді – брак часу у Филипського, його вік і, врешті, десь певне, ще не цілком викристалізована свідомість, але М.І. дуже прислужився “Просвіті”, як гарний лектор і як досконалий знавець літератури. Одну зиму, – приблизно в 1909–10 р.р. – Филипський майже на всіх вечірках виступав зі своїми рефератами, зокрема присвятивши цілий цикл лекцій творчості Т.Г.Шевченка. Пам'ятаю, – всі ці лекції було складено дуже цікаво, Филипський виголошував їх уміло і, як я помічав, сам захоплювався своєю роботою. Цєю своєю функцією “присяжного” Филипський раз

у раз ставав нам, ближчим робітникам “Просвіти”, у великій пригоді, бо вся робота по складанню рефератів в противному разі мусіла б упадати на двох-трьох людей, що могли це робити. Пригадую, що цей брак рефератів для відчитів (і не тільки у нас, а й по інших містах) навів нас на думку обмінюватися рефератами з Києвом, Катеринославом, Одесою та іншими містами, де існували “Просвіти” і де також відбувались відчити. Цей факт навожу, як ілюстрацію того, оскільки бракувало тоді людей свідомих національно і ознайомих з українською літературою, історією і подібне, – не кажучи вже про економіку й інші галузі, остільки, щоби вони могли виступати з відчитами. Правда, цей проект чомусь не було зреалізовано в цілому, але все ж один раз ми скористувались відчитом нашого відомого діяча В’ячеслава Константиновича Прокоповича про українську школу, який він виголосив в Київському Українському Клубі. Зрештою, може й цього не треба було робити, як би жив М.І.Филипський. Одначе, на великий жаль, він не довго працював у “Просвіті”: одного дня, пригадую в 1911 чи 1912 році, по Кам’янцю рознеслася страшна звістка, що Филипського вбито в лісі через необережність під час полювання. Дійсно, ця вістка виявилася сумною правдою і Модеста Івановича – цього безперечно видатного громадянина, а в останні роки й видатного й цінного українського робітника було одпроважено цілим містом – бо він був шанований у різних верствах Кам’янця – на місце вічного спочинку.

Досі я згадую виключно тих діячів Подільської Просвіти, що мешкали увесь час у Кам’янці і тому могли брати й брали безпосередню і близьку участь в роботі “Просвіти”. Одначе, серед членів Товариства був один, що не мешкав постійно в Кам’янці – він роками й місяцями перебував по за Кам’янцем і, одначе, його належить однести до категорії постійних діяльних членів Подільської “Просвіти”. Це був – видатний на Поділлі український революційний діяч – Леонтій Олександрович Єзерницький. Л.Єзерницький – мій однокласник по Приворотській Духовній школі, товариш по Подільській Духовній Семінарії і приятель по громадсько-політичній роботі на Поділлі. Прізвище його я уже називав кілька разів у моїх спогадах, але постать Л.О. занадто колоритна і видатна, щоби обмежитися лише цим. Передовсім самий життєпис Єзерницького... Отже – Л.О. син мешканця села Привороття, Ушицького повіту – мешканця, а не селянина цього села, – бо батько Л.О. звідкись прийшов у Привороття й тут оселився. У Приворотті батько Л.О. придбав хату з садком і тут прохазяйнував кілька десятків літ, виконуючи одночасно службу діловода у Приворотській Духовній школі. Саме Привороття, як я уже зазначав, було село між

лісами, скалами й долинами. Кругом нетри, дичина й ... привілля. Ось серед такої природи виростав і виховувався Л.О., і це, як він сам казав, вилито на його вдачу – буйну, неспокійну і непокірливу. Бувало – оповідав про себе Л.О., – як принесу зі школи багато двійок і дістану за це від батька, що належиться, – ех, як піду кудись в ліси йому “на злість”, то нема мене три дні!.. Блукаю по лісах, ночую в якихось норах, а харчуюсь у Циганськiм Ярі. – Але, чи знаєте ви читачу, що таке Циганський Яр? Ну, розуміється, не знаєте! Якi ж можуть бути розмови! Інша річ, як би цей Циганський Яр був десь у німців чи французів, то, звичайно, ми про нього знали б, встидались би не знати ще й лікуватись їздили б, бо то ж був би світовий курорт. Ну, а у нас, в Ушицькому, чи, як часом перекирвляються – Вошицькому, повіті, це звичайнісінькій собі яр де справді, в зимі мешкають у своїх маленьких хижках цигани. Але подивились би на цей “звичайнісінький яр”! Це ж краса! По обох боках ліс, а серединою широка долина. Долиною “в’ється річечка, як скло вона блищить”..., а над річечкою похилились верби, між якими білють маленькі циганські хатки. А яка різкішна ця долина липневою нічю, заллята місячним сяйвом. Ви – бувало – не їхали нею під таку пору? – А шкода: ваш віз загальмовано і він із скрипом, серед тиші ночі, крутою стежкою сповзає в долину. Ви – молодий, безжурний, в такій же компанії, йдете оподалік і вам хочеться співати, гукати і стоголоса луна розбігається по всіх закутках сонно-таємної долини!

Отже Л.О. був дитиною такої природи і, десь певне, цим треба пояснити багато із його “життєпису”.

В кожному разі, Л.О. нормально закінчив, під батьківським доглядом, Духовну школу і приїхав у Кам’янець, до Подільської Семинарії. Велич Семинарії зробила на Л.О. враження, а необхідність добитися казньонного утримання, бо батькові Л.О. трудно було оплачувати сина на приватній квартирі, – була йому стимулом до науки. І, дійсно, дуже здібний Л.О. стає в ряди ліпших учнів першої класи, дістає “казньонне” утримання і перебирається од нас, де він мешкав, у “казньонний корпус”. Мету осягнуто, але... тут починається реакція. І, справді, хіба довго можна витримати латину та греку? А тут же Леонтію якраз 17–18 років – “пора любви, пора мечтаній”. І я бачу, що скільки разів Л.О. не йде Поштовою вулицею, то завжди спиниться перед виставою у книжному магазині на Кахмановича. Чого йому там треба? Але швидко все стає ясним звичайно, Льонька Єзерницький хоче бути “вольноопреділяючимся І-го разряда”. Ось у вікні і книжка про це, а на обгортці стрункий “вольноопреділяючийся” у башлику

навхрест і з вінтовкою в руці. Розуміється, він може скінчити два кляси семінарії і зразу-ж “вольноопреділяючийся І-го разряда” – без іспиту. Глупо було б і увяляти собі якусь іншу кар’єру! Та же через два роки він офіцер! І Льонька що дня спиняється біля вистави, а сьогодні вже навіть заходив у sklep, щоби купити книжку. Тільки грошей не вистачило! І – одночасно – у Льоньки – повна апатія до богословських книжок, підручників і до всіх інших семінарських наук”³⁰.

Таким чином, в спогадах В.Приходько окреслено найважливіші риси діяльності другої подільської “Просвіти” 1908–1914 рр., її внутрішні особливості функціонування, охарактеризовано провідних діячів (В.Сочинського, Н.Григорієва, О.Білоусова, О.Пашенко), найактивніших членів (М.Филипського, Л.Єзерницького). Мемуарист висвітлив не тільки її діяльність, але й визначив головні віхи в їх праці під час української революції 1917–1920 рр.

Примітки:

1. Баженов, Л. В. Основні етапи діяльності подільських “Просвіт” у 1906–1923 рр. / Л. В. Баженов, Г. Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірка наукових праць. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 13. – С. 83-91; Кучеров, Г. Г. Маловідомі сторінки Кам’янець-Подільської “Просвіти” (1908–1918 рр.) / Г. Г. Кучеров // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 255-263.

2. Євселевський, Л. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. / Л. Євселевський, С. Фарина. – К., 1993. – 128 с.

3. Малюта, О. “Просвіти” і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / О. Малюта. – К., 2008. – 840 с.; Малюта, О. В. “Просвіта” як чинник націотворення українського народу на початку ХХ – в 20-х рр. ХХ ст. (на прикладі подільського товариства) / О. В. Малюта // Поділлі у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29-30 листопада 2001 р. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет, 2001. – С. 148-152.

4. Мошак, М. В. Юхим Сіцинський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі / М. В. Мошак // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1996.

5. Лисенко, О. “Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період / О. Лисенко. – К., 1990. – 34 с.

6. Машталір, А. І. Вплив постаті Т.Г.Шевченка на діяльність подільської “Просвіти” (1917–1920 рр.) / А. І. Машталір // Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції (18-19 листопада 2010 р.). – Кам’янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 361-366.

7. Лозовий, В. Діяльність Подільської “Просвіти” в 1906–1914 рр. / В. Лозовий

// Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1996; Лозовий, В. “Просвіта” на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) / В. Лозовий, В. Нестеренко // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1996.

8. Черняк, В. В. Газета “Світова зірниця” – важливе джерело до вивчення діяльності Могилів-Подільської “Просвіти” (1906–1907 рр.) / В.В. Черняк // Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця : О. Власюк, 2009. – С. 33-42.

9. Яцюк, О. Товариство “Просвіта” на Вінниччині 1906–1922. / О. Яцюк // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1996.

10. Малюта, О. “Просвіти” і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / О. Малюта. – К., 2008. – С. 620.

11. Приходько, В. Під сонцем Поділля: Початок споминів. Зошит 1. Машинопис / В. Приходько // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В. Приходька. – С. 79-132.

12. Там само. – С. 79-80.

13. Там само. – С. 81.

14. Там само.

15. Там само. – С. 82-84.

16. Там само. – С. 84-85.

17. Там само. – С. 85-86.

18. Там само. – С. 87-91.

19. Там само. – С. 91-93.

20. Там само. – С. 95.

21. Там само. – С. 96-101.

22. Там само. – С. 102-103.

23. Там само. – С. 102-104, 111.

24. Там само. – С. 112.

25. Там само. – С. 112-116.

26. Там само. – С. 117-119.

27. Там само. – С. 119-121.

28. Там само. – С. 121-124.

29. Там само. – С. 124-125.

30. Там само. – С. 125-132.

Резюме

В статье освещается деятельность “второй” Подольской “Просви-

ты” 1908–1914 гг., показано ее роль в развитии украинского движения региона на основе публикации воспоминаний В.Приходька.

Ключевые слова: “Просвіта”, В.Приходько, українське рух.

Одержано 12 травня 2011 року

УДК 058.237:378.4(477.43/44)

В.Р.Адамський

**Фізико-математичний факультет
Кам’янець-Подільського національного університету:
перші кроки в освітньому просторі**

У статті розглядаються найбільш значимі питання, що впливали на процес становлення фізико-математичного факультету Кам’янець-Подільського національного університету у перші роки його існування.

Ключові слова: фізико-математичний факультет, декан, професорсько-викладацький склад, студенти, навчальний процес.

Розробляючи тему становлення національної університетської освіти у добу Української революції 1917–1921 рр. та її докорінну модернізацію у перші роки радянської влади, науковці з цілком зрозумілих причин особливо увагу приділяють розкриттю різнопланових проблем Кам’янець-Подільської вищої школи. Характерно, що у коло інтересів дослідників потрапляє не лише навчальний заклад як такий, як цілісна інституція, а й його окремі структурні підрозділи. Цьому є цілком певне пояснення, адже саме на факультетах, в універсальній бібліотеці, науково-дослідних кабінетах щоденно творилася безпосередня копійка праця з підготовки нової генерації представників української інтелігенції, відбувалося її залучення до діяльної участі в культурно-громадських заходах краю, що сприяли розбудові різних царин державного життя.

Фізико-математичному факультету Кам’янець-Подільського державного українського університету у цьому відношенні належить особлива